

МІФ У КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ ЄВРОПИ В ДОБУ НОВОГО ЧАСУ (Ф. БЕКОН, ДЖ. ВІКО, Д. ЮМ, Б. ДЕ ФОНТЕНЕЛЬ)

Аналізуються концепції міфу, що сформувалися у європейському культурному просторі XVII — XVIII ст. Міфологія розглядається як алегорія, «божественна поезія», продукт невігластва і забобонів.

Ключові слова: міф, культура, алегорія, поезія, забобон, Новий час, Просвітництво.

Анализируются концепции мифа, сложившиеся в европейском культурном пространстве XVII — XVIII вв. Мифология рассматривается как аллегория, «божественная поэзия», продукт невежества и суеверий.

Ключевые слова: миф, культура, аллегория, поэзия, суеверие, Новое время, Просвещение.

Conceptions of myth, which has developed in the European cultural space in XVII — XVIII centuries are analyzed. The mythology is considered as allegory, «divine poetry», a product of ignorance and superstitions.

Key words: myth, culture, allegory, poetry, superstition, Early modern period, Age of Enlightenment.

Якщо звернутися до історико-філософської традиції вивчення міфу як доконечного компонента та засновку культури, наразі — до вельми розмаїтій палітри європейських міфологічних досліджень XVII — XVIIIст., неодмінно постають численні вчення, в кожному з яких автор, «бачачи міф своїми очима», й щоразу поринаючи в особливий, таємничий і вічний світ міфології, здійснює власне теоретичне дослідження й аналіз цього феномену. Це, фактично, перетворює дослідницький простір теоретичної міфології на майже цілковито неосяжний.

Проте навіть за наявності широкого поля для розвідки, яке становить наука про міф у контексті духовної культури новочасної доби, відчувається, образно кажучи, дефіцит знань і напрацювань з цієї вельми важливої теми, яка практично не висвітлена в новітніх вітчизняних дослідженнях і публікаціях. Серед зарубіжних праць з проблем міфу в ученнях міфологів, зазначених у заголовку, відзначимо ґрунтовні книги російського науковця В. М. Найдиша «Міфологія» [5] та «Філософія міфології. Від епохи античності до епохи романтизму» [6], в яких блискуче викладаються історія вивчення міфотворчості від античності до сьогодення; де поряд із питаннями теорії міфотворчості досліджуються проблеми історії культури, лінгвістики, фольклористики, теорії літератури тощо. Дослідженню проблем з історії міфології присвячена і вагома монографія белгородського вченого В. П. Римського «Міф і релігія: до проблеми культурно-історичної специфіки архаїчних релігій».

Не можна погодитися з деякими істориками й культурологами, що в добу Нового часу не було створено нічого нового в потрактуванні проблем міфу. Це не так. Позаяк теорії міфотворчості XVII — XVIII ст. являють собою своєрідну (і невід’ємну) частину міфології як науки, історія якої сягає глибин античності і триває донині. З огляду на це, метою статті є стислий історичний огляд та культурологічно-філософський аналіз міфологічного континууму Нового часу, що дозволить нам краще уявити широку панораму духовних пошуків, творчих поривів і звершень у сфері осягнення сутності міфу «в дзеркалі» обраної нами культурної епохи.

Термін «Новий час» («Нова історія») застосовується насамперед для означення періоду розвитку Європи в XVII — XVIII ст. (іноді і XIX ст.) Саме в межах цього періоду в європейському культурному просторі відбулися вагомні звершення. Фактично це був час царини ідеалів раціоналізму, розквіту класичного природознавства, філософії та мистецтва. Відтак у системі культури завершувався процес становлення когнітивно-домінуючого типу свідомості, що розпочався в епоху Ренесансу й виявився у вигляді панування ідеалів «Розуму». Недарма ця історична доба людського буття дістала також таку поважну назву як «епоха Просвітництва». Так, великий філософ І. Кант свого часу формулював нині класичне визначення Просвітництва, а саме — «Вихід людини зі стану своєї незрілості, в якому та перебувала зі своєї вини», оскільки їй, на думку Канта, тоді ще бракувало рішучості й мужності користуватися власним розумом. Тому він закликає — *Sapere aude!* (Май мужність користуватися своїм розумом!).

Культура доби Нового часу є своєрідним підсумком і квінтесенцією духовної історії Старого Часу, епіцентром європейської цивілізації, де «переосмислюються традиції античності й середньовіччя», звідки «плине шлях до культурних катастроф і здійснень XX ст. Ми всі, незалежно від своєрідності власних культурних традицій, тією чи іншою мірою є нащадками досягнень і проблем, що виникли в культурному полі Європи XVII — XIX ст.» [1, с. 6].

Відтак, «отримали ми в спадок» від «Золотого віку» в історії культури, Нового Часу, з-поміж іншого, проблеми, пов’язані з міфологією. Так, нині в межах філософії, культурології, історії, філології, літературознавства та ін. дослідженням міфу належить одне з провідних місць. Справді, повсякчас не згасає теоретичний інтерес до міфу, одного з центральних феноменів культури (за висловом Є. М. Мелетинського), універсальної її властивості, хоча й перші спроби теоретичного аналізу міфології були здійснені ще за часів античності й Ренесансу. Напевно, про науково-критичне дослідження в цій галузі можемо говорити, починаючи лише з XVII—XVIII ст. Філософія міфології як спеціальна дисципліна виникла тільки в XIX ст. Принагідно зауважимо, що на формування й розвиток цієї науки значно вплинув видатний німецький філософ-ідеаліст Ф. В. Й. фон Шеллінг, автор славетної «Філософії міфології», у якій розгорнув (активно досліджувану нині) «грандіозну концепцію міфу» [4]. Вчення ж, що склалися у сфері гуманітарного знання саме в XVII — XVIII ст., коли феномен

міфічного був концептуально осмислений цілою плеядою дійсно видатних умів Європи: Ф. Беконом, К.-Ф. де Вольнеєм, У. Джонсом, Б. де Фонтенелем, Н. Буланже, Д. Юмом, А. Бенє, К. О. Мюллером, Г. Ф. Кройцером та ін., залишаються майже зовсім не розглянутими. Тому наразі вони варті дослідницької уваги.

Слід зазначити одразу, що підхід майже всіх новочасних учених (філософів, істориків, письменників та ін.) до міфу й проблем міфотворчості, якщо поглянути в цілому, відбувався здебільшого в напрямі раціоналістично-алегоричному та його різновидах, серед яких так званий евгемеричний підхід. Чи не головним пунктом ставала перш за все критика міфологічного світобачення як світобачення первісних людей, язичників, які, мовляв, вірили у свої «поганські казки». Неабиякий вплив мали й догматично-канонічні чинники тодішньої наскрізно-християнізованої Європи (для остаточного розчищення шляху для християнського монотеїзму). Саме тому слово «міф» передусім ставало тоді синонімом слова «хиба», «забобон», а «міфологія» — ідолопоклонства, збірки гротескних байок про неіснуючих богів, «добрих» і «злих» язичницьких духів. Подекуди навіть побутувало дивне, з погляду сьогодення, розуміння міфу як результату злого умислу чи не самого диявола, автора цих творів-казок; убачали в них і певне спотворення біблійської істини. Так, боги міфології, історія яких фактично й складає «тіло» міфології, тлумачились новочасними християнськими догматиками на кшталт грішних янголів, демонів та ін.

Такі філософи-раціоналісти як Б. де Фонтенель, П. Бейль, Вольтер, Д. Юм та ін., як зазначає відомий сучасний американський історик міфології та релігії Роберт Д. Річардсон, схилилися думки, що міф — це щось дикунське, нерозумне, своєрідний історичний пам'ятник жалюгідним спробам первісних людей пояснити світ, який їх увесь час оточував, у якому вони приречені були існувати. «Більшість просвітників, — зазначає Річардсон, — мали спільне бачення, жодним чином ніяк не пошановуючи міф, не відчуваючи якого-небудь бажання пройнятися його духом чи чарами, практично намагаючись віднайти шляхи для його роззброєння, цькування, щоб остаточно підірвати довіру до цих забобонів серед художників і письменників, применшити чи спростувати загадкову живучість міфу в людській уяві» [9, с. 3-4].

Отже, маємо загальну картину (хоча, напевно, були винятки) спільного ставлення, напряду більшості мислителів Нового часу в дослідженні проблем, пов'язаних із міфологією. Однак для точнішого з'ясування специфіки переживання і розуміння міфу в культурі Європи XVII — XVIII ст. необхідно розглянути та проаналізувати міфологічні концепції тогочасних авторів-міфологів, що сформувалися в процесі їхніх наукових пошуків.

Так, біля джерел новочасної міфології як науки перебуває фігура англійського емпірика Френсіса Бекона (1561 — 1626), якого правомірно вважають родоначальником експериментальної науки та філософії науки Нового часу. Філософ і культуролог В. П. Римський зазначав, що саме в особі Бекона «європейська культура вперше намагається усвідомити своє минуле в науковій формі» [7, с. 16].

У трактуванні міфів Бекон дотримувався алегоричного підходу (міф про Купідона, наприклад, він тлумачив на кшталт алегоричного викладу атомістичної теорії побудови речовини), не поділяючи разом з цим точки зору на міф як на байки чи то розважальні, брехливі казкові оповіді, забобони тощо. Він радше був виразником поглядів на міфологію (які були вельми поширеними в той час, не обійшовши і його), передусім як на часи «щасливого і безневинного безбожжя, коли всі увялення ... мали лише суто поетичне значення», як зазначав Ф. фон Шеллінг. Так, у трактаті «Про мудрість давніх людей» (1609) Бекон фактично ототожнив міф із різновидом величної параболічної поезії, поставивши його поряд із притчами, легендами, метафорами та ін. Навіть, вважаючи, що жодний логічний доказ не може бути настільки наочним, очевидним і вдалим як міфологічний (найдавніший, який витворило людство), Бекон намагався віднайти в кожному міфологічному творі, що містить «найдорогоцінніші скарби наших знань» [2, с. 233], глибоку приховану суть, котра навмисно була завуальована поетами-міфотворцями.

Зауважимо, що «Бекон правомірно слід вважати першим ученим, який не обмежився побутовим чи традиційно-теологічним (звичними тоді — М. Б.) підходами до міфів, а надав гносеологічний аналіз первісної свідомості» [6, с. 18]. Дійсно, вперше науково підходячи до сутності народної міфотворчості, Ф. Бекон Веруламський відзначав пізнавальну функцію міфу. Так, міфологічну свідомість він розумів як продукт народної художньої творчості, чуттєво-образного мислення, що з давнини забезпечували пізнання і примноження знань.

Окрім цього, Бекон виділяв також такі функції міфу, як ідеологічна й дидактична (повчальна), вважаючи, що церква та держава досить часто вдаються до подібних засобів навіювання й обману. Тут мислитель передусім мав на увазі саме аспект індивідуально-суб'єктивного впливу автора-інтерпретатора міфопоетичного твору, опоетизування первинного (сакрального) сюжету, вважаючи, що більшість міфів — лише пізня інтерпретація раніше створеного. Цікаво, але у своїх поглядах щодо різних аспектів міфу мислитель наближався радше до софістичних трактувань і оцінок міфології в античну епоху, аніж до класичних просвітницьких, передвісником яких був.

Отже, Бекон уперше поглянув на міф очима самобутнього науковця, виділивши гносеологічний та функціональний критерії; уподібнивши міфологію параболічній поезії, яка мала б виконувати пізнавальну й освітню функції. У міфі Бекон угледів основу для релігії (вторинного поетичного продукту із власною функцією — об'єднавчою) Ці погляди, по суті перші в західноєвропейській традиції осмислення міфу, поглиблюватимуться з плином часу іншими теоретиками міфу в контексті модерного раціоналізму й емпіризму, Просвітництва та німецької філософії Нового часу.

Наступною розглянемо теорію міфотворчості Джамбаттіста Віко (1668 — 1744), італійського мислителя-просвітника, який в епоху Нового часу став творцем циклічної «філософії історії» та з ім'ям якого пов'язують закладення основ теоретичного дослідження культури як

цілісного суспільного явища, початок осмислення історії культури людства.

Зазначимо, що саме тоді, в епоху раннього Просвітництва, відбулися атаки, спрямовані проти старої парадигми в баченні проблеми періодизації культури. Першим був напад Віко, який власне й започаткував нове ставлення до історії. Так, впевненості у лінійно-поступальному розвитку людства, модель прямої еволюційного процесу змінила звивиста крива, а лінійність натомість поступилася місцем періодичності. Так був започаткований період панування циклічних ідей.

Основою моделі історичного процесу самого Віко була ідея стосовно того, що розвиток усіх народів без винятків підпорядковується закономірностям розвитку індивідуального біологічного організму (в науці визначається Геккелівським терміном «онтогенез»), здійснюючись циклічно: «епоха Богів» => «епоха Героїв» => «епоха Людей».

Принагідно зауважимо, що філософи та культурологи вважають теорію міфотворчості Віко, яка є найважливішою складовою його циклічного вчення про історію, надзвичайно глибокою для свого часу. Так, історик культури Є. М. Мелетинський стверджував, що Дж. Віко створив першу серйозну філософію міфу. З цим можна погодитися, хоча існують і протилежні думки хоча б стосовно її першості.

Уже зазначена вище ідея онтогенетичної закономірності розвитку історії повністю пояснюється в головній праці мислителя «Засновки нової науки про загальну природу націй» (1725). «Епоха Богів» (міфологічна культура), як одна зі складових циклу історії, виражає, за Віко, незрілий стан суспільства, його дитинство. Кожен цикл, на думку мислителя, має своїм завершенням кризу — дезінтеграцію суспільства, після чого розпочинається колоподібний рух від стану незрілості до зрілості, знову-таки завершуючись, за логікою речей, соціальним занепадом.

Особливий інтерес, на нашу думку, являє спроба Дж. Віко вперше науково порушити питання про початок людської історії і виникнення мовлення і мови. Вважаючи міфи «істинним мовленням», Віко писав, що перша мова в первинні, німі ще, часи націй «мала би початися зі знаків, жестів, тіл, що природно стосувалися б до ідей ... адже це перше мовлення, мовлення Поетів-Теологів, було фантастичним мовленням за допомогою ... уявних божественних субстанцій ... спочатку за допомогою ідей, потім — знаків і, насамкінець, — за допомогою артикульованих слів» [3, с. 144-145].

Таким чином, міф, за Віко, являє собою перш за все художньо-поетичний витвір, що приймається на віру та, наче дзеркало, відображає культурну історію людства. Саме так, на думку одного зі «стовпів» епохи Просвітництва, Віко, варто розглядати міф з позицій науки. Міф, як розуміємо мислителя, — «божественна поезія», жодним чином не вимисел, а навпаки — справжня історія сивої давнини, коли люди ще не мали розвиненої мисленнєвої здатності, керуючись виключно почуттями й фантазією. Тому, як зазначає Віко, вони «вірили, начебто всі необхідні й корисні для роду людського речі суть божества» [3, с. 86].

Наостанок зазначимо, що «міф як поетична Фантастична Універсалия історично передує раціональній Філософській Універсалиї, яка виникає вже на основі прозаїчного мовлення і здатна досягати ціле. По суті, в працях Дж. Віко були закладені основні принципи (історичності, реалізму, художньо-образної, несвідомої домінанти над раціонально-логічним — М. Б.) новоєвропейської традиції вивчення міфотворчості. Вони багато в чому випередили розвиток міфології як науки в XIX і навіть у XX ст.» [5, с. 154].

Девід Юм (1711-1776) із науково-просвітницьким пафосом обстоював думку, що релігія, як він її розумів, а саме — «чистий теїзм», виникає в людському «освіченому» розумі. Іншими словами, шотландський філософ-скептик дуже критично поставився до вчення про Богоодкровенну релігію і прамонотеїзм, позаяк не міг змиритися з думкою, що варвар докультурної епохи здатний був своїм дикунським розумом «відкрити істину». На думку Юма, це є нісенітницею. Міфологія — усього-на-всього первісна релігія неосвіченого людства, тому, за його переконанням, у міфології (ідопоклонстві) немає і не може бути нічого релігійного. Головна теза «Природної історії релігій» (1755) Д. Юма полягає в тому, що історія релігій — не що інше як рух від політеїзму (який формується під впливом так званих афектів мороку: страху, жаху, меланхолії та ін.) до монотеїзму (theism raisonné), а не навпаки. Таким чином, Юм, фактично, звів нанівець будь-які «претензії» міфології на якесь релігійне значення. Проте його ідеї та метода стали відправною точкою для конкретно-наукового вивчення ранніх форм релігії, міфології та магії в подальшому.

Повертаючись до розгляду міфологічної проблематики в часи раннього Просвітництва, неодмінно натикаєшся на одного із родоначальників цього соціокультурного явища загалом на теренах Франції XVIII ст. — Бернара ле Бов'є де Фонтенеля (1657-1757). У доробку цього відомого письменника й філософа, племінника «батька французької трагедії» Корнеля, просвітницькі ідеї стосовно генези міфологічних уявлень у людській свідомості відобразились, мабуть, повною мірою.

За висловом філософа та культуролога В. М. Найдиша, тон у європейській культурі XVIII ст. задавала Франція. Дійсно, просвітники там прискіпливо аналізували всю ту «сміхотворну неправду», яка могла завдати якогось удару по Декартовому заповіту, що розгорнувся в його славетній праці «Міркування про метод, щоб добре направити свій розум і відшукувати істину в науках» (1637). Так, післядекартівський просвітницький раціоналізм XVIII ст. був украй прямолінійним, виходячи з позиції: «Все, що не може бути обґрунтованим за допомогою абсолютно зрозумілих, самоочевидних принципів, підлягає сумніву. Хибна думка сама по собі не може бути формою знання; її функція — не пізнавальна, а соціонормативна, владно-регулююча», тому «ніякого раціонального зерна в оманах шукати не має сенсу; хибні думки, забобони — це висловлювання окремих осіб, які ... згодом повторюються безліччю легковірних» [5, с. 155].

Саме на базі такої світоглядної позиції Фонтенель розробив власну концепцію міфотворчості, «осердям» якої стало питання генези міфологічних уявлень у людській свідомості. Осмисленню цієї важливої проблеми була присвячена його праця, яку він намагався написати доступною для всіх мовою, «Про походження міфів» (1724).

Тон дослідження добре ілюструє речення, яким власне розпочинається книга Фонтенеля: «У дитинстві нас настільки ґрунтовно привчають до грецьких міфів, які в пору зрілих міркувань ми не вважаємо більше дивовижними ... Але як тільки ми відійдемо від звичного погляду на речі, як же не жажнутися тому, що історія цілого народу являє собою лише сукупність химер, безглуздостей і фантазій» [8, с. 163].

Дійсно, раціонально-історичні погляди Б. де Фонтенеля базувалися на постулатах про визначну роль фактора культурно-історичного розвитку суспільства в генезі й розвитку міфологічних уявлень. Саме Фонтенель уперше ввів парадигму дикуна-філософа, який неодмінно наявний на міфологічній стадії розвитку історії, характерній для всіх народів без винятку. Так, кожен народ, навіть той, який нині перебуває на стадії свого розквіту й піднесення, на думку Фонтенеля, був свого часу диким. «У ці грубі часи існувала навіть своєрідна філософія, і вона дуже сприяла народженню міфів. Люди, дещо обдарованіші, ніж інші, зрозуміло, прагнули віднайти причину речей ... Авжеж, це своєрідний філософ, але, можливо, він був Декартом свого віку» [8, с. 190].

Слід уточнити, що міфи, за Фонтенелем, не просто химери чи забобони, радше перебільшення, результат, так би мовити, «хворої уяви» первісних людей, варварів, якими, на його думку, були й античні греки у свій час. Саме такі люди, будучи «без вини винуватими», породили міфи, в їхніх головах укорінилися міфологічні уявлення й адекватне їм світобачення. «Люди ці були невігласами і тому вбачали в природі багато чудес. Про речі, що вразили уяву, вони, звичайно, оповідають із перебільшенням; поширюючись від однієї людини до іншої, такі оповіді огортаються різними вимислами» [8, с. 193].

Отже, Фонтенель убачав у міфах тільки сукупність химер, нісенітниці й фантазії. Він підкреслював також, як і всі просвітники, що в міфах ідеї сили і влади — провідні. Це, на його думку, тільки й міг засвоїти розум тодішньої людини, безсилої, порівняно із всемогутньою Природою, розум людини, яка жила в обстановці грубості, невігластва, несправедливості, зла й насилля. Тому, фантазуючи й намагаючись відірватися від повсякденного убогого, смутного та грубого буття, люди гіпертрофовано уявляли собі те, чого їм не вистачало, чого прагнули у своїх фантазіях — могутніх і власних богів.

Таким чином, науковий розгляд концепцій та напрацювання вчених XVII — XVIII ст., зокрема Ф. Бекона, Дж. Віко, Д. Юма і Б. де Фонтенеля, присвячених осмисленню сутності міфу й міфотворчості, дозволяє нам дійти висновку про те, що навіть у цих вузьких хронологічних рамках європейської історії міфології, вочевидь, простежується вельми диференційоване розуміння означених питань. Достатньо, наприклад,

лише компаративного підходу в аналізі до праць Віко й Фонтенеля, написаних паралельно в один і той самий час (1724-25 рр.) та присвячених одному й тому ж питанню, щоб збагнути, наскільки по-різному розуміли й обґрунтовували ці автори досліджувану нами проблему. Тому не слід культурологам і філософам надто спрощено підходити до розгляду просвітицьких міфологічних учень, на жаль, практично забутих нинішньою гуманітарною думкою, мовляв, просвітники не створили нічого нового у витлумаченні проблем міфології, тож їхні концепції не потребують поглибленого аналізу та ін. Навпаки, вчення учених XVII — XVIII ст. про міф (деякі з яких висвітлені в статті) потребують, на нашу думку, детальнішого дослідження й аналізу, зокрема для з'ясування ролі такої специфічної діяльності людської свідомості, як міфотворчість в історії духовної культури людства; для зняття ярликів та застарілих установок у ставленні до концепцій міфу в епоху Нового часу, сукупність яких часом неправильно визначають на кшталт сходинки міфологічної науки, що історично пережила себе й не варта уваги. Все зазначене становить перспективу подальшої наукової розвідки.

Список літератури

1. Большаков В. П. Своеобразие культуры Нового времени в её развитии от Ренессанса до наших дней: учеб. пособ. / В. П. Большаков, К. Ф. Завершинский. — Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2000. — 144 с.
2. Бэкон Ф. О мудрости древних / Ф. Бэкон // Бэкон Ф. Соч. : В 2 т. — Т. 2. — М. : Мысль, 1978. — С. 231–300.
3. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций / Дж. Вико. — Л. : Худ. лит., 1940. — 619 с.
4. Гатальська С. М. Філософія культури : підручник / С. М. Гатальська. — К. : Либідь. — 328 с.
5. Найдыш В. М. Мифология: учеб. пособ. / В. М. Найдыш. — М. : КНОРУС, 2010. — 432 с.
6. Найдыш В. М. Философия мифологии. От античности до эпохи романтизма / В. М. Найдыш. — М. : Гардарики, 2002. — 554 с.
7. Римский В. П. Миф и религия: к проблеме культурно-исторической специфики архаических религий: моногр. / В. П. Римский. — Белгород: Крестьянское дело, 2003. — 184 с.
8. Фонтенель Б. Рассуждения о религии, природе и разуме / Б. Фонтенель. — М. : Мысль, 1979. — 300 с.
9. Feldman B., Richardson R. D. The rise of modern mythology, 1680 - 1860 / B. Feldman, R. D. Richardson. - Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2000. — 564 p.

Надійшла до редколегії 09.12.2010 р.